

«ТҮРКІ ШЕЖІРЕСІНІҢ» ЛЕКСИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Жаңа түркі дәуірінің бас кезеңі, яғни XV—XVII ғғ. жататын қадим жазу үлгісіндегі жазба нұсқалар аз деп айтуға болады. Оның басты себебі — бұл кезеңде қазақ хандығы өз алдына шаңырақ көтергенімен, олардың өмірі көбінесе ішкі және сыртқы жауларымен күрес үстінде аттың жалында, түйенің қомында өтті [1, 3]. Аталмыш кезеңде жазылған араб жазулы ескерткіштерден бізге жеткені Қадырғали би Жалайырдың «Жамиғ-ат тауарихы» және Әбілғазы Баһадүрханның «Түркі шежіресі» атты тарихи еңбектері.

Ғалым Б.Әбілқасымов: «Түркі шежіресі» өз тұсындағы шағатай тілінен өзгешелеу тілде, түркі халықтарына ортақ «нағыз түрік тілінде» жазылған және қыпшақ тобына жататын тілдерге, оның ішінде қазақ тіліне жақын, — дей отырып, «Әбілғазы өз шығармасын ескі өзбек әдеби тілінде де, не түркі халықтарының сол кездегі сөйлеу тілдерінің ешқайсысында жазбаған, барлық түріктерге түсінікті жағын ойлап, өзі айтқандай, таза түркі (тюрки) тілінде жазған», — деп көрсетеді [1, 44].

Т.Қордабаевтың зерттеуінше: «Шығарма тілі өте жеңіл, қарапайым, түсінікті. Тілінің қазақтарға түсініктілігі жағынан алғанда, бұл шежіре Қадырғали жазған «Жамиғат тауарихтан» да жақынырақ деуге болады. Өйткені Қадырғали шығармасында бізге түсініксіз араб, парсы, монғол сөздері едәуір жиі қолданылса, бұл шежіреде ондай сөздер аз. Олардың орнына түркі туыстас халықтарға түсінікті ортақ сөздер қолданылып отырылады [2, 102].

«Түркі шежіресі» тілінің мазмұн межесін негізінен үшке бөліп қарауға болады:

1. Жалпыхалықтық сөйлеу тілі элементтері.
2. Түркі тілінің элементтері (оғыз-қыпшақ, ұйғыр-қараханид).
3. Араб, парсы сөздері.

Жалпыхалықтық тіл өзі қызмет ететін халық өкілдерінің арасындағы қатынас құралы ретінде қоғамдық өмірде оның рухани байлығын жарыққа шығаруда, сондай-ақ белгілі территорияға ғана, кәсіпке, іс-әрекетке ғана байланысты аздаған адамдар арасында, тұрмыста да өмір сүре алады, қызмет ете алады. Ал әдеби тіл оның (жалпыхалықтық тілдің) өңделіп, сұрыпталып, нормалану қасиетін басынан өткізген, ең жоғарғы формасы [3, 24.].

Бұл еңбектен көне түркі тілінің жекелеген лексемаларын көптеп кездестіреміз. Десек те, жалпыхалықтық тіл элементтері мен араб, парсы сөздерінің қолданылу аясы өте кең. Бұны кітаптан алынған түпнұсқа мен оның аудармасын салыстырып қарасақ анық байқаймыз:

1. *Ибадатсыз уа интаһасыз уа шариксіз иеті асманни уа иеті иерні он сегіз мың ғаламны бол дегенде болдұрған теңірінің хамидіден соң аның досты барча адам фарзандларіге уа жындарға иберген елчісі ұлу лиазми уа рисалат уа нәбуат уа хатимат бу төрт мәртебені гинайат қылыб иберген расул Мұхаммад Мұстафаның даурудыдын соң бу китапты айтмақлықның себебі араб Мұхаммед хан ұғлы Абулғазы баһадүр.*

Аудармасы: *Шегі жоқ жеті қат аспан мен жеті қат жерді, он сегіз мың галамды еш серіксіз бол дегенде болдырған тәңірінің мадағынан кейін, оның өзінің досы, барша пенделер мен жындарға жақсы істер үшін және қамқорлық жасау үшін сондай-ақ пайғамбарлық міндетін мейірімді қылып өтеу үшін жіберген елшісі Мұхаммед Мұстафаның дәуірінен соң Араб Мұхаммедхан ұлы Әбілғазы бұл кітаптың жазылу себебін айтады.*

2. Чингизханның аба уа аждадаларыны уа әуледлеріні кім һәр уалайатларда падишалық құрұрлар мурихлар түркі уа фарсы тілі бірлән аиларның барчаларының тұқған (тұтған) уа үлкен тарихларыны иахшы уа иаманлық қылған ишлеріні бітіб турурлар.

Аудармасы: *Шыңғысханның ата-бабасы және туыстары мен ұрпақтарының қай өлкелерде ыңғайлы падишалық құрғанын, олардың баршасының жақсы, жаман істерінің тарихын түркі және парсы тілінде жазып тұрады.*

3. Чингиз ханның екінші ұлы Чагатай ханның әуледінден Маураннахрда уа Қашғар иұртыда бадшалық қылғанларның зікірі.

Аудармасы: *Шыңғыс ханның екінші ұлы Шагатай хан ұрпақтарының Маураннахр мен Қашғар елінде падишалық қылғанын еске түсіру.*

Шежіре тілінде қарлұқ-ұйғыр жазуына тән белгілер орфографиялық дәстүр бойынша сақталып отырған. Мысалы жалпыхалықтық тілде **ғ** дыбысы **у**-ға алмасатын болса, жазба тілде дәстүр бойынша бұл құбылыс ескерілмей, қарлұқ-ұйғыр тілдерінің дыбыстық туыстығына тән дәстүрлі принцип бойынша жазылған. Мысалы: *тұрғушы, болғушы* т.б.

М.Қашғари ауызекі сөйлеу тілінің дыбыстық ерекшеліктерін бейнелейтін өз еңбегінде мұндай сөздер бұйрық етістікке **қ**, **ғ** әріптерінің кірігуі арқылы жасалатынын ескертеді: «Чігіл, қашқар, арғу, барсаған, ұйғыр және Жоғары Чыңға дейінгі тайпалардың бәріне де осы мағынадағы іс істеушіні білдіретін сөздер бұйрық етістіктен жасалады. Өткен шақ етістігінің қосымшасы **-ды** орнына **қ**, **ғ** әріптері бар немесе қатаң айтылатын сөздерге **ғ**, одан басқа ұяң сөздерге **г** болып қосылады, **ч** мен **ы** сол күйінде қалады. Олардың тілінде *бар* – бұйрық етістігі, *барғушы* – іс істеуші, *тұр* – бұйрық форма, *тұрғушы* – іс істеушіні білдіретін сөз. Қатаң сөздерде *иа құрғушы* – *жай құрушы, тавар қапғушы* – *тауар ұрлаушы, ат сувғарғушы* – *ат суарушы* деген сияқты. ...*Ет тоғрағушы* – *ет тураушы, евгә оғрағушы* – *үйге оралушы* деген сияқты. Оғыз, қыпшақтар және суварлармен бірге тұратындар бұл тұлғаны *тоғрадачы* және *оғрадачы* түрінде айтады» [4, 112-141].

Сөз басындағы **м** дыбысының орнына **б** дыбысының келуі – оғыз тобына жататын тілдердің негізгі белгілері десек, ол біз сөз етіп отырған шежіре тілінде көптеп кездеседі. Мысалы: *маған, саған, оған* жіктеу есімдіктерінің *баңа, саңа, аңа* түрлері де жарыса қолданылған. Сондай-ақ, *менің* есімдігінің *бенім* түрінде берілуі өте жиі кездеседі. Қашғаридың зерттеулеріне сүйенсек, жіктеу есімдігінің бірде **б** дыбысымен, бірде **м** дыбысымен дыбысталуы оғыз тілдерімен қатар қыпшақ тіліне де тән ерекшелік болып табылады екен: «Сөз басындағы **м** әрпін оғыз, қыпшақ және суварлар **б** әрпіне айналдырып айтады. Мысалы түріктер *мен бардым* десе, олар *бен бардым* дейді» және етістікке *маңа* сөзі қосылып айтылатын болса ол жәрдемдесу мағынасында, ал *менің бірлә-менімен* сөзі қосылып айтылса, бәсекелесу мағынасында жұмсалады деп бөледі [4, 100-104].

Оғыз тілдеріне тән ерекшелік сөздің соңғы буынында немесе қосымшада езулік қысаң дауыстының орнына еріндік дауысты **ү**, **ұ** таңбаланады. Ескерткіштерде еріндік дауыстылардың орын талғамай, сөздің барлық буындарында жазыла бергенін көреміз.

Шежіре тілінде тән архаикалық нормалардың бірі – қатаң **т** дыбысының алдына **л**-дың таңбалауы. Мысалы: *олтұрған*. Сондай-ақ *еді* морфемасындағы **р** дыбысының сақталуы, яғни *еді* сөзінің көне түрінің (*ерді*) берілуі.

Оғыз тіліне тән орфографиялық белгілердің бірі – сөз соңындағы қатаң **қ**, **к**, **т** дыбыстарының орнына **ғ**, **г**, **д** ұяндарының келуі. Шежіре тілінен бұл орфографиялық ерекшеліктер *ұлғ*, *мурад* тәрізді сөздерде кездеседі. **-Лұғ**, **-лығ** вариантын көптеген зерттеушілер көне орхон жазбаларынан, одан кейінгі көне ұйғыр жазба дәстүрінен келе жатқан архаикалық тұлғалардың қатарына жатқызады.

Көне түркі тілінде жазу мағынасында жұмсалған *бітік* сөзі шежіре тілінде кездесіп отырады: *Барча түркілернің ұрұғын бірін қоймай бітімек уа айтмақ бір кішінің қолындын келмес. Барчаларының тұқған (тұтған) уа үлкен тарихларыны иахшы уа иаманлық қылған ишлеріні бітіб тұрұр. Бір падишаның атына бір данышман кйші бір кітаб бітіб тұрұр уа иане бірнече ыллардан соң. XIV ғғ. хандар жарлықтары тілінде бұл сөз бітік түрінде жүйелі түрде берілген. А.Ибатов бұл сөзге мынадай түсініктеме береді: «*Біт* сөзінің негізгі мағынасы – жазу, көне замандағы Орхон-Енисей жазбалары мен Қарахан дәуіріндегі және Алтын Орда, Мамлюк дәуірлеріндегі ескерткіштерде өте жиі қолданылып келген. Ол кездегі жазу деген сөзді*

бітік деп айтқан да, жазды деген сөзді *біmidі* деп айтатын болған, хат жазушы, хатшы деген сөзді *бітікші* деген» [5, 4].

Қорыта айтқанда, «Шежіре» тілінде жалпы-халықтық, архаикалық, ортағасырлық, араб, парсы элементтері аралас қолданылған. Бұдан біз автордың бүкіл түркі халықтарының барлығына ортақ түсінікті болуын мақсат еткенін көреміз. Э.Н.Наджип түркі халықтарының ұлт болып қалыптасқанға дейінгі қолданған түркі жазба тілінің неліктен сол кездегі қоғам үшін жалпыға түсінікті «кітаби тіл» дәстүрімен жазғанын былай түсіндіреді: «Вообще ведь многие поэты и ученые средневековья являлись многоязычными, они писали на сложившемся тюркском литературном языке. Они же писали и на арабском и на персидском языках. ...Если писали по-тюркски, то обычно они писали на сложившемся книжном языке. Если, например, выходец из племени Теке пишет свои произведения за пределами племенной границы никто не прочтет. ... Если же он писал его на сложившемся книжном языке, то оно делало его известным во всем тюркском мире. Так они продолжали сложившуюся литературную традицию независимо от своей

национальной и языковой принадлежности» [6, 141-142].

А.Ибатов бұндай ортақ жазба әдеби тілдің XI ғ. бастап, XV—XIV ғғ. дейін, яғни халықтық тілдердің қалыптасуына дейінгі уақытты түгел қамтыған және де орта түркі жазба мұраларының авторлары (ғалымдары мен ақындары, бітікшілері) орта түркі жазба әдеби тілінің нормалары мен оның дағдылы орфографиялық ережелерін мұқият қадағалап отырғандықтан, сол кездегі әдеби норманың заңдылықтары сол дәуірдегі қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларына тән барлық тілдер мен диалектілерге бірдей ортақ ережелерге сәйкес құрылғанын айтады [5, 4-7].

ӘДЕБИЕТ

1. *Әбілқасымов Б.* Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. Алматы: Арыс, 2001.
2. *Қордабаев Т.* Тарихи синтаксис мәселелері. Алматы: Мектеп, 1965.
3. *Әбілқасымов Б., Малбақов М.* XX ғ. қазақ әдеби тілі. Астана, 2000.
4. *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы: Ана тілі, 1993.
5. *Ибатов Ә.* XIV ғ. хандар жарлықтарының тілі. Алматы: Ғылым, 1990.
6. Вопросы методов изучения истории тюркских языков. Ашхабад: Изд-во АН Туркменской ССР, 1961.